

EMBERTŐL EMBERIG (1988/4)

AZ EMLÉKEZÉS „NYELVTANA”

Szűkebb társaságban hallgatom egyik idősebb ismerősöm beszámolóját arról, hogy miért nem dohányzik, és hogy mióta is hagyta abba. A dohányzás ténye (rajta kívül mindenki cigarettára gyújt) és az ettől való tartózkodás motiválásának igenje indítja el az emlékeztetműködést. A spontánul beindult beszámoló egyre terebélyesedik (szóba kerülnek a 15—20 év előtti szokások, szóba kerül az akkori divat, cigarettamárkák stb.), mígnem egy vázlatos, mégis életszerű „elmúlt világ” képe alakul ki.

Az emlékbeszámoló arról szól, hogy ismerősöm egyik kollégája, fiatalon, szívinfarktusban lelte halálát, és a kiváltó okok között a túlzott dohányzás is fontos szerepet kapott. Ez a tragikus esemény, melynek az elbeszélő közvetlen tanúja volt — hiszen a munkatárs „a kezei közt” halt meg —, örökre elrettentette e káros szenvedélytől.

Közben figyelem a hallgatók reagálását, azt, ahogyan fokozatosan beleélik magukat az akkori helyzetbe, ahogyan létrejön a beszámolót megerősítő keret. Ennek érdekében a mesélő kérdéseket intéz társaihoz, hiszen egyesek szemtanúi voltak a tragédiának („ugye te is emlékszel még rá?”) és ezzel hitelt és nyomatékot szerez beszámolójának.

A fenti jelenet gyakori eleme hétköznapi beszélgetéseinknek. Például, ha akadozik egy beszélgetés, az egyik legkézenfekvőbb dolog az emlékekhez folyamodni, mert az feloldhatja a pillanatnyi zavart, kitöltheti a keletkezett űrt. Ezért nehéz csupán felsorolni azokat a helyzet típusokat, amelyek elindít(hat)ják az emlékezési gyakorlatot.

A munka, akárcsak kedvenc időtöltésünk, egyaránt valamilyen kommunikációs gyakorlattal kapcsolatos és ezért egyféle kommunikatív kompetenciát követel meg. Tevékenységeinknek keretet mindig

az aktuális szociális környezet

biztosít, mely ugyanakkor meghatározza azt is, hogy a kommunikálás mely módozatát használjuk. A jelen idejű keretben jelentkeznek azok a kihívások, melyek emlékeink felidézésére ösztönöznek. Ismerősöm esetében az aktuális „feszültséget” a dohányzással kapcsolatos állásfoglalás jelentette. A helyzet azt követeli meg, hogy valahogyan rögzítsük és definiáljuk főbb vonásait, és ezzel a kategorizálás vagy tipizálás segítségével közel kerülünk a kihívások megválaszolásához. Esetünkben spontán visszaemlékezésről van szó, nem valamilyen előzetes célnak alárendelt tudatosan kimunkált emlékbeszámolóról, amilyen gyakran az emlékeztetési gyakorlat által kiprovokált helyzetben jelentkeznek. Itt sem a példaadás, sem a feltétlen önmegerősítés önmagában nem mérvadó: ezért kell a emlékképek sorát a szituatív emlékezési gyakorlat töredékének tekintenünk. A visszaemlékező ez esetben építőkockákat keres az aktuális beszélgetés és a beszélőközösség (Dell Hymes fogalma) felépítéséhez és ezért folyamodik emlékeihez.

A jelen helyzet meghatározza az emlékezés irányultságát, azt, hogy mi kerül bele, milyen apró módosítások csiszolják és artikulálják a régi eseményeket, hogyan kerekedik ki

egy értelmes világ a múlt töredékeiből. Másrészt viszont az aktuális beszélgetés az emlékek köré épül fel, az emlékképek válnak a társalgás szüzséjévé.

Az idő szubjektív leképezése miatt — bizonyos helyzetekben — képesek vagyunk felgüszesztelni annak objektív folyását és visszafordítani az időt, illetve váltogatni az idősíkat. Az emlékbeszámoló mindig az idősík megváltoztatásával kezdődik. Az emlékező, bevezetésként olyan nyelvi formákat alkalmaz, melyek jelzik

az elszakadást a jelenttől

„Emlékszem, hogy...”, „Annak idején mikor...”, „Néhány éve...”, „Akkor történt, hogy...” stb., és egyúttal utal azokra az időkoordinátákra, melyekről szó lesz, elhelyezi az emlékeket az idő fonalán.

Bár mindnyájan képesek vagyunk memóriánk működtetésére, kommunikatív kompetenciánkat tekintve mégsem vagyunk egyenlők, és ezért a visszahelyezkedés elmúlt események közé, kisebb—nagyobb erőfeszítést követel. Nemcsak azért, mert bizonyos eseményekre egyszerűen nem emlékszünk, azért is, mert nem mindig vagyunk képesek nyelvileg leképezni a múltat. Az emlékezés nyelve ugyanis saját szabályokkal (is) rendelkezik, melyek a múlt—jelen ellentmondásából, kettős szembenállásából fakadnak. Ha azonban túl vagyunk a bevezetésen, elhelyezkedtünk „azokban az időkben”, akkor az emlékek újabb emlékképeket szülnék — akárcsak vizsgált esetünkben —, elkezd kiépülni az emlékek szövete, körvonalazódik az „elmúlt világ”, az emlékek összekapcsolódásának gyakorisága arra enged következtetni, hogy memóriánkban a események emléknymoi asszociáltan léteznek, ezért adott esetben egyetlen kiváltó inger jelenlétére felelevenednek. Emlékeink tehát mint sajátos nyelvezet jelentkeznek: az egységek (emlékkockák) helyzeti jelentéssel bírnak, a kontextus függvényében nyerik el értelmüket, bizonyos „nyelvtani szabályok” ismerete és betartása mellett kell működtetni az emlékezést.

A visszaemlékezések kódjának elemzése

két vonatkozásban is fontos ismereteket tár(hat) fel. Az emlékezés, mint nyelvi aktus vagy beszédcselekvés, ennek a kódznak a működtetésére alapozódik, másrészt a kód tagolja a létrejövő beszélőközösséget is.

Az emlékezés nyelvezetének szabályszerűségeit a múlt—jelen egybevetéséből származó ellentétek közötti feszültség határozza meg. Emlékbeszámoló közben szinte folyamatosan összehasonlítjuk a jelent a múlttal, különbségeket, sőt ellentmondásokat kutatunk, minősítünk, újraértelmezünk, más szóval memóriamunkát végzünk. Eközben állandóan elmozdulunk a múlt és jelen dimenziói között, mégpedig úgy, hogy közben nem figyelünk az átmenetekre, az idő és az események logikus sorrendjére. A megszokottság kiemelése az emlékezési gyakorlat szerves eleme. „Az akkor ugye...” és a „most persze...” közé tehető az a memóriamunka, melyet a beszámoló végez; kiemeli azt, hogy akkor hogyan is „álltak a dolgok”, és ezzel szembeállítja a jelent mint a múlt ellentétét, de úgy, hogy közben elhallgatja a folyamatok közbeni tényezőjét (hogyan következett a múltból a jelen.). Az elmúlt események éppen ennek az emlékezési technikának köszönhetően válnak modellszerűvé, és képesek végül is megoldási útmutatást nyújtani a jelen helyzetben is.

Az emlékezés kódja sajátosságait a régi és az új, a múlt és a jelen szembeállításából, az ellentét és különbség hangsúlyozásából nyeri. Másrészt viszont, amennyiben a kommuni-

káció mindig valamilyen szolidaritást, a valamiben való egyetértést (szótértést) feltételez, a visszaemlékezések is összekapcsolják a múlt és a jelen események résztvevőit. Amikor valaki emlékezik, kettős kötődést hoz létre: erősíti a sorstársakkal -szemtanúkkal- vállalt közösséget, és ugyanakkor a jelen helyzet résztvevőivel közösen hozza létre az aktuális beszélőközösséget. Így az emlékezés nyelve két beszélőközösség vonatkozásában kell érthető és érvényes legyen. Az egyik közösség csak „rejtve” van jelen, amikor a múlt eseményeinek résztvevői hiányoznak, a másik, az emlékező -hallgatóság közössége viszont valóságosan. Példánkban képviselve volt mindkét csoport ezért az összekapcsolás akár generációk egymásratalálását is jelentheti.

A jelenhez való visszatérés

minden emlékezés utolsó szakasza. Ekkor az emlékező igyekszik sommásan lezárni a múltat és visszakapcsolódni a jelenbe. Ez a leggyakrabban úgy történik, hogy az elmesélt történetet valamely vonatkozásában példaszerűvé kiáltja ki („Íme a túlzott dohányzás hatása...”). Ezután a már „archetípusnak” kinevezett eseményt beemeli a jelenbe azzal a logikával, hogy ami akkor megtörtént, a jelenben vagy a jövőben is bármikor megeshet. Ezáltal megtörténik az ős—típus megerősítése éppúgy, ahogyan a tipizálással, illetve a múltra való visszavezetéssel a jelen kihívása is megoldódik. Ezt az eljárást nevezhetnénk a múltmodell alkalmazásának.

Meggyőződésem, hogy a nyilvános emlékezés egy sajátos beszélési forma, melynek beható elemzését még nem végezték el, ezért számtalan félreértésre okot adó cselekvésformával állunk szemben.

Amikor az aktuális szituációkat meg akarjuk érteni és ezáltal interakcióinkat aktívan irányítani, mindig valamilyen helyzeti identitás kialakítását kell célul tűznünk. Ebben segíthet az emlékezés gyakorlat, vagyis az, hogy időnként elismételjük életutunk egyes eseményeit, megerősítjük azokat, és hozzáragasztjuk a jelen történéseit életünk eddigi folyásához. Ez az eljárás a jelenben kamatoztatható és a jövőkép kialakításában is elengedhetetlen. Az aktuális kihívás alapvetően meghatározza a visszamemlékezés tartalmát és formáját. Fogódzókat nyújt ahhoz, hogy kiválaszthassuk az illő emlékkockákat, és ezeket eltűnőzve (egyreszert túlhangsúlyozva, másokat elhallgatva, újraértelmezve stb.), alkalmassá tegyük az aktuális funkció kielégítésére. Az emlékezés nyelvének saját szabályai akkor lépnek működésbe, amikor a beindított emléktermelés elszakad a kiindulóponttól (láttuk, hogy példánkban a beindító kulcsinger csupán a nem—dohányzás motiválása — „miért nem dohányzom” — volt), és önmagát továbbgerjeszti. Ekkor keletkezik a visszaemlékezés saját kódja, mely a jelen—múlt közötti különbségek kiemelésére (eltúlzására) épül, és spontán módon hidat ver az aktuális beszélőközösség és az elmúlt események résztvevői közé, főként amikor a beszámoló legitimálására kerül sor. Az emlékbeszámoló érvényességét nem is a szavahihetőségben, vagy az elbeszélt események valóságában kell keresnünk, hanem az emlékezés kódjába való beilleszkedésben. A hitelességet tulajdonképpen a kód szabályainak működtetése termeli: az emlékszerűség, és annak megerősítése—igazolása is az emlékezés kódjába való behelyezkedés függvénye. A visszaemlékezés nemcsak egyszerűen a múlt hiteles vagy kevésbé hiteles rekonstrukciója, hanem egy sajátos világ és nyelvzet kiépítésének módozata: a múlt felfedezése és „megvalósítása” a jelenben, sőt a jövőben.

A spontán visszaemlékezések további sajátossága, hogy akarva—akaratlan típusokat és előzményeket teremt, melyekhez a jelen hasonlítja, identifikálja. A jelen idősíkba való újrahelyezkedés a példaszereplőség kiemelésével történik: vagy elfogadjuk a múltmodell érvényességét a jelen szituációra is, vagy pedig éppen azért eleveníthetjük fel a múlt bizonyos elemeit, hogy negatív modellt állítsunk az aktuális közösség elé. A visszaemlékezés egzisztenciális haszna ez esetben is biztosított, az emlékek tagolják és artikulálják a megélt időt és a jelen életvilágot.

Mint említettük, a múlttal való kommunikálás egyben a jövő felvázolása is. Ami valamikor lejátszódott, az bármikor újra megjelenhet, a történet újra és újra „elbeszélheti” önmagát. A köznapi ráció számára a jövő csak akkor előrelátható, megjósolható, ha vannak emlékeink, melyeket újraértelmezhetünk, de amelyek biztonsággal megőrzik tudatunkban azokat a típushelyzeteket és megoldásokat, amelyekkel adott esetben újra meg újra meg kell birkóznunk. Ezért is nagy fontosságú a múlttal való többcsatornás és folyamatos kommunikálás. A múlt ugyanis nemcsak verbálisan (írásban vagy szóban) kinyilvánítva létezik, hanem „bele van írva” egész környezetünkbe (táj, beépített környezet, bútorok, művészi alkotások, szimbólumok), mint kulturális tradíció, mely a társadalmi lét továbbépítéséhez állandó alapul szolgál.

Magyari Nándor László

„MOST EGYMÁSRA SE NÉZNEK...”

A harag a keleti mesék kettős arcú szellemére emlékeztet: csodálattal kevert félelemmel tekintünk rá, mint olyan erőre, amely most éppen nem törődik velünk, de egy következő pillanatban már hatalmába keríthet. Nem véletlen, hogy a hozzá való viszonyulásunk ambivalens: fontos, de ugyanakkor törekenynek tartott kapcsolatainkat félve rejtegetjük el-öle, de ha megunt és megkövesedett kapcsolatainktól szabadulni akarunk, akkor hozzá fordulunk segítségért. A harag egy időben old és köt, épít és pusztít. Ahol eljár, ott máról holnapra rendeződik át a kapcsolatok szövevényes világa. Palackból szabadult szellem, amelyre a társadalomkutatónak úgy kellene rálátnia, mint a mesélőnek meséje tárgyára. Vajon a haragesemények hőséneke sorsa azonos a mesehős sorsával, aki — mint tudjuk — a mese logikája által előírt pályáról sosem léphet le? A haragesemények forgatókönyvének titkaiba belepillantva vajon nem mérsékelhető a „hős” és a palackból kiszabadult szellem közti mitikus távolság?

„Látod, Gábor sógorom milyen jóba volt a komájával, s most mekkora haragban vannak! Megfigyeltem a múltkor is, már nem is tudom kinek a temetésén voltunk, ott álltunk egy csoportba a sógorral, a komája azután érkezett, mindenkiel kezét fogott, s köszönt, de a sógoromat kihagyta, reá se nézett. Pedig amíg össze nem veszték, ritkán láttam egyiket a másik nélkül. Együtt jártak munkába, a mezőre, a teheneket közösen összefogva jármazták szénacsinaláskor vagy a betakarodáskor. S most egymásra se néznek. A baj abból került, hogy a munkahelyen létszámcsökkenés volt, valakit át kellett helyezni az üzembe. Az ugye messzebb van, korábban mész, későbbben érsz haza, egyik se ment jó szívvvel. Végül a vezetőség úgy határozott, hogy a sógorom marad, a komája megy, aki ezt nagyon rossz néven vette, mert közel állt már a nyugdíjhoz, idősebb is volt mint a sógor, s azt állította, hogy a sógorom valahol intézkedett, hogy így alakuljon a dolog. Ezt én nem tudom, igaz—e vagy nem. Elég

az, hogy most még az utcán is kerülük egymást, nem beszélgetnek, s ez ugye feltűnő két ilyen idősebb embertől, akik azelőtt jól voltak egymással.” (33 éves szakmunkás)

Bármelyikünk találkozott már szűkebb környezetében harag—eseményekkel. Akkor kapjuk fel a fejünket és csodálkozunk, ha a haragos felek olyan ismerőseink, akikről tudjuk, hogy egymással jó viszonyban voltak, az őket összefűző kapcsolat természetéből, múltjából sehogy sem tudjuk megmagyarázni a hirtelen fordulatot.

Az ilyen események a társalgási alkalmak híryanagává válnak, és élénk érdeklődés övezi őket. Nézzük meg, mit jelent két egyén (a továbbiakban A és B) jó viszonya számukra és a környezet számára, s a következő harag milyen viselkedésmódosulásokat hoz.

A jó viszony

Mindenekelőtt A és B térbeli, időbeli együttességét feltételezi, a felek tartósan egymás környezetében élnek. Ez a helyzet a szemtől szembeni interakciók sorozatait jelenti, ahol egymás megtapasztalására, kiismerésére nyílik alkalom.

Ez a megismerési folyamat többféle úton érkező információból táplálkozik; egyrészt az együttléteken elhangzó kölcsönös verbális megnyilatkozásokból, valamint ezekkel a beszéd eseményekkel párhuzamosan születő metakommunikációs jelekből. Ez utóbbiak jelentése a páros helyzetekben figyelemre méltó. Gondoljunk csak arra, milyen biztonsággal tudunk leolvasni a hozzánk közelálló, jól ismert arcokról kedélyt, hangulatváltozást, érzelmeket. Apró rezdüléseknek, alig érzékelhető elváltozásoknak annyira kiismerjük a jelentését, hogy ha például ellentmondás van partnerünk szóbeli és nem szóbeli közlései között, hajlamosabbak vagyunk az utóbbiaknak hinni.

Másrészt A és B egymásról való tudása nemcsak a szemtől szembeni helyzetekben, hanem az őket körülvevő környezet közvetítette információkból is építkezik. Meg kell jegeznünk, hogy ebben az építkezésben nem a „nyers” információk áramlanak, hanem a résztvevők által a viszonyok függvényében átértelmezett információk. Ha például A és B kapcsolatának alapja a kölcsönös rokonszenv és a környezetből B—ről negatív értékelések jutnak el A—hoz, akkor ő a B—ről kialakított eddigi képhez közelíti a friss információkat. Így értékelésbeli összhang teremődik, az információ átszíneződik A és B kapcsolatának megfelelően. (A jelenséget a társadalomlélektan kongruencia néven írja le.) Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy egyféle megegyezés, egyetértés következményeként a környezet A és B viszonyát figyelembe véve megszüri, megválogatja egyikük jelenlétében a másikról forgalmazott értékeléseket, ha azok különböznek az A — B kapcsolat természetétől. (Közhely, hogy a házastársi hűtlenséget éppen a legérdekeltebb fél tudja meg a legkésőbb). De nemcsak a környezet, hanem A vagy B is egymás jelenléte nélkül csak olyan, a másikat érintő „híreket” forgalmaz, amelyek ápolják a róla kialakított pozitív képet.

A „jó viszony” két egyén között tehát viselkedésszabályozóként működik. Észrevehetjük, hogy a magatartásmódok az A és B közötti viszony védelmét célozzák a környezet szövevényes kapcsolatvilágában. Ezek után nézzük meg, mi történik, ha A és B között valamilyen konfliktusból

harag születik.

Nem részletezzük most a konfliktus mibenlétét, tapasztalatból tudjuk, hogy a minden napok változatos formáit termelik ki a becsületsértéstől, anyagi megrövidítéstől a tettleges-

séig terjedő skálán. Hogyan jelenik meg a harag, milyen jelekből, viselkedésformákból értesül a közösség, hogy A és B között „baj van”, viszonyuk nem az addig megszokott. Néhány, a viselkedésmódban bekövetkező változás már példánkból kiemelhető.

A legfontosabb, a legszembevetőbb jel a külső szemlélő számára az, hogy a felek nem állnak szóba egymással. Nem gyakorolják a szokványos üdvözlésformákat, kerülnek egymást. Ha véletlen találkozásokat sikerül élőben megfigyelnünk, a gesztusokat, a testtartásokat, arcimimikát egy sajátos viselkedési idiómába szerveződve követhetjük.

Hogy történik például egy véletlen utcai találkozás? A felek egymás látóterébe kerülve igyekeznek a másikat nemlétezőnek tekinteni. Mereven előre nézve haladnak el egymás mellett, szélsőséges esetekben az ellenkező oldalra fordított fejjel, megspórolva az idegennek is kijáró pár másodpercnyi odapillantást. Rendszerint szokás gondterhelt arcot öltetni, de a tettett vidámság vagy az elmélyült társalgás is előfordul olyan helyzetekben, amikor az egyik fél nem egyedül, hanem egy közös ismerőssel közeledik a haragos fél felé. Az elmélyült társalgás megjátszásával eltakarható, kisebbithető a szembejövő másik. Azokban az esetekben, amikor A és B egy hosszabb lefutású esemény résztvevői, a mások jelenlétében megfigyelhető cselekvésüket az illető közösségre jellemző, haragoshoz illő viselkedésmód szabályozza. Például óvakodni kell a szemtől szembeni helyzetektől, ha pedig az mégis elkerülhetetlen, át kell nézni a másikon. A térbeli helyzetet úgy kell szabályozni, hogy a haragosok között megfelelő távolság legyen. Ez az egyik legfontosabb módja a megszakított kapcsolat hírüladásának.

Amikor az egyén olyan szituációba kerül, ahol a jelenlévők ismerősök, és egyikkel közülük haragban van, hallgatólagos megegyezés szerint a haragosok egymásról nem vesznek tudomást. A jelenlévőknek ez jelzi, hogy az ellenséges viszony közöttük továbbra is fennáll.

Előre megtervezett szociális alkalmak esetében (az esemény résztvevői előre ismertek) gyakori stratégia, hogy az a fél, amelynek az alkalomhoz fűződő elkötelezettsége lazább, megtagadja a részvételt. Erre a lépésre általában akkor kerül sor, ha az illető szociális alkalom nem tartogat elegendő „rejtekhelyet”, a felek nem tudnak elvegyülni a társaságban. A felsorolt magatartásmódokból könnyen észrevehető, hogy a haragosok közti viselkedés szerző elve

a másik fél tagadása.

Az egész gesztuskészlet azt adja a környezet értésére, hogy A eltekint B jelenlététől, cselekvéseitől. Ugyanakkor azzal, hogy minden kínálkozó alkalomkor elhatárolják magukat egymástól, a haragos felek saját világukat kölcsönösen hozzáférhetetlenné teszik, minimálisra csökkentik azokat a támadható felületeket, amelyek további célpontul szolgálhatnak. A tárgyalt viselkedésmód nemcsak szemtől szembeni kapcsolatban változik meg, hanem a közvetlen környezethez fűződő kapcsolatban is új elemek jelentkezhetnek. Mindnyájan ismerjük azokat az átlátszó gesztusokat, amelyekkel A vagy B azt próbálják bizonyítani, hogy ők „nem olyanok”, akikre rosszat lehet mondani, akire haragudni lehet. Olyan engedményekre is képesek, amelyek ellenkeznek alaptermészetükkel (például az önző jóindulatú, a lusta szorgalmas lesz). A viselkedési stratégia célja, hogy a haragos féllal való rivalizálásban a környezet értékelését az egyén a maga javára billentse.

Ha a harag életre kelt, nemcsak a haragos felek, hanem a közvetlen hozzátartozók viselkedésében is változásokat hozhat. Például ha két szomszédasszony összeveszett, és a

férjek nem azonosulnak a beállott helyzettel, akkor gondosan vigyáznak arra, nehogy valamely cselekedetük, gesztusuk félreértelmezhető legyen. Ilyenkor kerül sor az enyhén túlzott figyelmességre, előkészített érdeklődő kérdésekre, az addig megszokottnál szívélyesebb köszönésre, más olyan gesztusokra, amelyek elsikkadtak volna, ha nincs a háttérben hozzátartozók közti harag.

Nemcsak a közvetlen hozzátartozók, de általában az ismerősök körében is továbbgyűrűzik a haraghoz való viszonyulás. Például A jelenlétében a B-ről (és fordítva) forgalmazott negatív érdeklődéseket most már nem szűrik meg, sőt hangsúlyozzák. Most a másíkról alkotott kép „rombolása” működteti a viselkedést.

Összefoglalva az eddigieket: A és B közötti jó viszony egy közösen kiépített mikrovilágot jelent, amelyet külsővé tesznek a különféle szociális alkalmakon. Ha egy ilyen kapcsolatban bekövetkezik az „átfordulás”, a harag, akkor a felek viselkedése nyomán

leépül a közös világ,

s a helyébe kiépül a harag világa. Az új helyzetet a környezetben a haragot „ábrázoló” megegyezéses, hallgatólagosan elismert jelekkel adják hírül a felek. E híradás legalább három szinten jelent viselkedésszabályozást: a haragos felek között, a feleknek a környezetük előtti viselkedésében, és a környezet viszonyulásában.

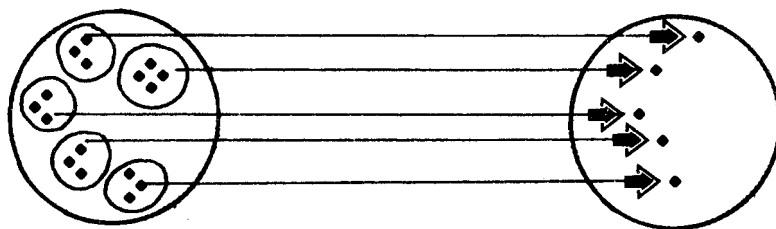
Az egyén a haragot kifejező, haragtartó gesztusokat, magatartásmódokat a szociális folyamatokban sajátítja el. Érdekes lenne nyomon követni ezt a tanulási folyamatot is, de ez már külön tanulmány tárgyát képezheti.

Eddigi gondolatmenetünknel maradván nézzük meg röviden a harag mint kapcsolatváltás egy—két általános vonását. Mivel olyan jelenségről van szó, amely A és B oldalán ugyanúgy jelenik meg, csak az egyik oldallal foglalkozunk.

A jó viszony elsősorban azt jelenti, hogy A—nak részletes, naponta ellenőrizhető „kép” van B—ről. Ebbe a képbe minden B—vel kapcsolatos elem beletartozik, a fizikai megjelenés éppúgy, mint a családi élete, szokásai vagy éppen az anyagi helyzete. Ez a kép a találkozások folyamán megerősítődik és tovább pontosítódik.

Ha közel lép a harag, akkor ez a „kép” rövid idő alatt átalakul. Az új „kép” sokkal kevesebb elemet tartalmaz (csak az a fontos, ami a haragot táplálja!), egy—egy ilyen kiemelt elem — rész—egész alapon — a régi kép egy—egy nagyobb elemcsoportját képes helyettesíteni. Ez az átfordulás így ábrázolható:

B—ről alkotott kép:

jó viszonyban

harag esetén átfordítás

Nem véletlen az sem, hogy a haragosok csak ritkán találkoznak. Mivel a „haragos kép” csak kevés elemet tartalmaz, a mindennapi találkozások ezeket esetleg érvényteleníthet-

nék, márpedig az egyén minden „képet” véd. A harag „rendszerabálya” még a ritka találkozásokra is „vigyáz” oly módon, hogy a két fél szembesülését magas fokon ritualizálja: nagyon kevés szál teremt köztük kapcsolatot, és azok is sztereotipizáltak. Ha a haragosok ezt nem jól végzik, akkor a közösség tagjai sietnek segítségükre (például egymástól távol ültetik le, lefoglalják őket stb). A „haragoskép” — éppúgy mint a jó viszonyban kialakult kép — az egyén önazonosságának igen fontos tartozéka, ezért ennek a „képnek” az éltetése, továbbéltetése a haragos fél számára sosem drága.

Oláh Sándor

A KÖZÖNSÉG KÖZBESZÓL

Fényképeket nézegetek. Középpontjukban két összeakaszkodott tizenéves fiú: verekednek, az egyik fényképen egy harmadik közbeavatkozik, próbálja szétválasztani őket. Ami a legfurcsább: a körülállók reakciója. Mosolyognak. Hol készültek a képek? Kikről? És főleg: milyen esemény lehet ez, hogy egyszerre komoly, feszült és ugyanakkor vidám, játékos?

Emberi környezetben az agresszív viselkedés több formája figyelhető meg. Az általános etológia egyik ága tanulmányozza az emberi viselkedésmódok agresszív formáit: a játékban megbúvótól, a szópárbajtól a verekedésig, vagy a sajátosan emberi (az ember által kitalált eszközökkel, fegyverekkel, és nem „természet adta” eszközökkel vívott) véres harcig. Feltárták, hogy az állatvilágban az agresszivitásformáknak nagyon is pozitív szerepük van, például az a szerep, amit abban a paradoxonban fogalmaztak meg, hogy a „harccal a harcot lehet megelőzni”. A kijelentést azzal magyarázzák, hogy az állatoknál a csoport minden tagjának a többiek által ismert és elismert helye, rangja (emberi viszonylatban: pozíciója, státusa) van. Az erősebb elől a gyengébb harc nélkül visszahúzódik; a gyengébb nem mer szembeszállni az erősebbel, és így — ha már kialakítottak egy hierarchiát — konfliktusokat, sőt életeket lehet „megtakarítani”. Az agresszivitás természetes szerepe — ebben az értelmezésben — nem a rombolás, hanem a fennmaradás, a faj további létének biztosítása.

Mindez azonban nagyon általánosan fűződik mindahhoz, ami számomra kérdésként megfogalmazódott. Lássuk tehát a konkrét helyzetet: a fent említett fiúk nem utcán (nyílt térben), nem is színpadon (zárt, egységes, egy szempontrendszer szerint megszervezett tér) akaszkodtak össze — hanem egy iskolaudvaron. Körben, az udvar két oldalán padok; szünet van, a padokon diákok ülnek. Az udvaron kisebb—nagyobb csoportok állingálnak. Az udvar harmadik és negyedik oldalát műhely és bentlakásépület zárja le. Ami itt történik, ebben a többféle szempont szerint rendeződő térben, az mindenki által követhető, arról mindenkinek tudni lehet, tudni kell, az mindenkire tartozik.

Nincs fényképem arról a másik esetről, amikor két tizenéves fiú valóban összeverekeedett. Csak annyit láttam, hogy két külön csoport alakul ki; mindegyikben a „főszereplők” egyike és az őket „támogató” barátok—haverek. Körülöttük az izgatott, az esetet tárgyaló többiek. Aki az udvaron tartózkodott, a két — majd több — nagy csoport köré gyűlt: senki sem üldögélt tovább a padokon, senki sem álldogált már a lépcsőkörletnek támaszkodva. A teret és az időt láthatóan—érezhetően olyan esemény, egy olyan inger uralta, melyhez mindenkinek intenzíven — és egységesen — viszonyulnia kellett. A jelenlevők a konfliktus

kialakulásáról, a főszereplők eddigi agresszív viselkedéséről, másokkal való konfliktusairól, az eddigi, emlékeikben most felidéződő iskolai verekedéseikről tárgyaltak — izgatott hangnemben. A megjelenő tanárral nem törődtek; kérdéseire nem voltak hajlandók válaszolni, csak a vállukat vonogatták, s tovább folytatták az izgatott beszélgetést. Megadták a „témának” a neki kijáró tiszteletet: családban, gyermekcsoportokban, a „faluban”, szombat esti kocsmázások közben, után történtek az idők során kialakították a verekedésről való tudásukat. Bár, mint írtam, az agresszív viselkedés természetes és szükséges az állati közösségekben és az emberi társadalomban is, ez nem vidám, játékos része az életnek; jó lenne, ha csak a legszelídebb formáiban létezne; meg kell tanulni elviselni, „együttélni vele”. Ha ez így van, akkor miért jelenik meg az említett képeken — és a helyzetben, melyet a fényképek rögzítettek — a vidámság? Miért maradnak ülve a padokon, miért nem ugranak fel, gyűlnek a verekedők köré? Viselkedésükkel miért ítélik úgy meg, hogy ez nem egy „igazi” verekedés? Hiszen a főszereplők látszólag ugyanolyan dühösek, ugyanúgy egymásba akaszknak, ugyanúgy „komolyan veszik az ügyet”, mint az előbb említett verekedés esetében?

Be kell vallanom: ez a második verekedés jogosan került idézőjelek közé. Megrendezett jelenet ugyanis: megbeszéltem két tanulóval, hogy utasításaim pontosan betartva, adott időpontban, az udvar adott pontján, előre kigondolt és begyakorolt szövegkönyv szerint — verekedjenek össze; én pedig fényképezem a jelenetet, az udvaron tartózkodók reakcióit. Az ő javaslatukra „betanítottunk” egy harmadik szereplőt, aki egy padon egy ideig szemléli a konfliktust, majd odarohan, és próbálja szétválasztani őket. Ennek a „kísérletnek” a segítségével szerettem volna adatokat kapni arról, hogy a „békés” kiscsoportok egy erős külső inger - a verekedés- hatására hogyan alakul át egyazon tevékenységgel meghatározható (és önmagát így meghatározó), egységes reakciók jellemezte közösséggé. Kísérletem részben kudarcot vallott.

Nem alakult ki az egységes viszonyulás, amit az első esetben tapasztaltam, s melynek kialakulását feltételeztem. Azaz a viszonyulás egységes volt, csak éppen teljesen másféle egység volt ez, mint amit vártam. A szemlélők, a potenciális (verekedési?) közönség tagjai nem vették komolyan a — tényleges verekedéshez egyébként minden látható szempontból hasonlító — jelenetet. Nem gyűltek a verekedők köré — csak 10—15 ember, azok is fiúk, barátok, osztálytársak. A padokon üldögélők között megszűnt ugyan egy—két percra a másféle figyelés, nézték a jelenetet, de nem álltak fel, sőt néhányan közülük is mosolyogtak. A közvetlen közelállók reakciója — a nevetés — rájuk is „átragadt”. Mikor pedig egy tanár jelent meg a helyszínen, és a konfliktust véglegesen „lezárta”, akkor már érdekesebb volt számukra a tanár reagálására, mint az előbbi verekedőkre figyelni. Az elkészült fényképeket nézegetve, az alábbi gondolatmenetet vázoltam fel:

1. Lehetséges, hogy a körülállók számára előbb—utóbb „gyanússá” vált a jelenet eltervezett „mű” volta; a szereplők nem játszották „teljes beleéléssel” szerepüket. Utólagos beszámolók szerint nem nevettek el magukat, végig komolyan viselkedtek; szerintük semmi ok nem volt arra, hogy ne vegyék komolyan a körülállók a történeteket. Eredetileg öt—hat méter körzetben nem tartózkodott senki, amikor a verekedés „kirobbant”; akik távolabb, a padokon ültek, azok számára az apró, műviségre utaló jelek amúgy sem voltak észlelhetők. Számukra a gesztusok, az indulatos hangok voltak láthatók, hallhatók; meg a közvetlen közeibe odagyűlők viszonyulása (egy kis idő múlva). Főleg pedig — és szerintem az a döntő — ismert volt a jelenet főszereplőinek előélete, híre, eddigi verekedésekben játszott szerepük, „bunyósságuk”; meg a főszereplők közötti eddigi, „haveri”, semmiképpen sem elleneséges viszony.

2. Ha ez így igaz, akkor ahhoz, hogy a körülállók, a nézők passzivitását, vagy az első esetben a részvételre vonatkozó aktivitásukat magyarázhattam, azt kell feltételeznem, hogy az éppen látható—tapasztalható, „aktuális” verekedési jelenet beágyazódik a szemlélők általános, „a verekedésről” alkotott véleményébe, tudásába, mely a fenomenologikus értelemben vett mindennapi tudásuk, életviláguk szerves része.

Az első esetben köztudott volt, hogy a főszereplők — bizonyos általános ismert okokból — ellenfelek, potenciális verekedő—felek. Ellenségességüknek — lévén, hogy két különböző helységből származnak — „hagyománya” volt; két szembenálló, adott esetekben vetelkedő csoportot „képviseltek”; azonnal mindenki elhitte nekik, hogy nem játszanak, hogy szándékuk (a vitás kérdésnek „testi sértések osztogatásával” való megoldása) komoly.

A második esetben sehogy sem sikerült a körülállókkal elhittetni, hogy nem csak játékról van szó. A két ellenfél közötti konfliktushoz vezető ellentétek jó része nem áll fenn: egy helységből, egy baráti körből valók, kortársak, nincs jelentős verekedés előéletük, híriük, viszont ismertek vicceikről, higgadságukról, (ezért is sikerült rávennem őket, hogy „segítsenek” nekem). Ez az előzetes tudás döntően meghatározta a szemlélők számára a jelenet értelmezését.

3. Az elmondottak nyomán kialakult (ideiglenes) hipotézisem szerint a verekedés (és más társadalmi jelenségek) esetében létezik a külső megfigyelő, szemlélő számára regisztrálható jelenség (hol, kinek a részvételével, mikor mi is történik a verekedés esetében; tehát helyszín, időpont s látvány, hogy két ember összeszólalkozik, egymáshoz ütnek, szétválasztják őket, sokan köréjük gyűlnek). Természetesen a környezet, a kontextus általuk értelmezhető jelei ezt a külső megfigyelőt is irányítják: igazi verekedésről, vagy játékról — agresszióról vagy agresszív elemeket tartalmazó játékos tevékenységről — van szó. De: létezik egy jól kivehetően másfajta interpretáció (Clifford Geertz): azoké, akik a verekedésről való konkrét tudásukkal, a főszereplők gesztusainak e tudás megvilágította megértésükkel a jelenetet elhelyezik; akik belső szemlélők. A külső szemlélő számára mindkét esetben ugyanarról lehet szó; a belső szemlélők értelmezése árnyaltabb, éppen ezért a környezethez idomulhatnak, adekvátábban viselkedhetnek. Sőt, némi túlzással úgy is fogalmazhaték, hogy maga az adekvát viselkedési mód, a normaismeret és —követés vonja meg a kört: kik is nevezhetők egy társadalmi vagy kulturális cselekvés belső szemlélőinek — akik ily módon szembeállíthatók a külső szemlélőkkel (a szakirodalom in—siders és out—siders forgalmakkal nevezi meg őket). Verekedés pedig, illetve annak komolyanvétele egy közösségben csak akkor történik meg, ha a belső szemlélők verekedésről való tudása a konkrét helyzetben, a konkrét szereplők esetében ezt lehetővé teszi. Tehát akkor történik meg (nem fizikai, hanem szociális értelemben) a verekedés, ha azt a közösség lehetségesnek tartja. „Nem jön, hogy elhiggyék”, és csak hosszú „hozzászoktatás” után fogadják el (és ezzel áttemelik a szociális szférába) azokat az eseteket, melyek a szabálynak ellentmondanak. Ahhoz, hogy látszólag azonos elemekből álló jelenséghez — esetünkben a verekedéshez — való viszonyulás konkrét eseteit magyarázni tudjuk, sőt jövőbeli viselkedéseket is megjósolhassunk, ismernünk kell a résztvevők (verekedésről, verekedőkről meglévő) előzetes tudását. E tudás köre, milyensége behatárolja az egységes reakciókat — lehetővé tesz egy közösségi interpretációt. Az azonosan szervezett, nagyjából ugyanazon elemekből összetevődő tudást birtoklókat neveztem az előbb belső szemlélőknek. Számukra egyáltalán nem furcsa, hogy a „verekedést” figyelve — mosolyognak. Ez éppen amiatt természetes amit a fentiekben - vázlatosan ugyan - megírtam.

Gagy József

ÜNNEPI KAPCSOLATVILÁG

Hétköznapjaink megszokott ritmusát bizonyos időközönként megszakítják az ünnepek. A naptári ünnepek, az évfordulók évenként ugyanabban az időpontban jelentkeznek, előre kiszámíthatóan, és a mindennapok idejétől jól körülhatároltan. De ezeken kívül életünk menetében számos ünnepi esemény adódik, és sok alkalom kínálkozik arra, hogy kiragadjuk az idő hétköznapi, egyhangú ritmusából, és rendkívülivé, ünnepivé tegyük. Bármilyen típusú ünnepről legyen szó — történelmi évforduló, lakodalom, születésnap, évjárat—találkozó —, bármekkora méreteket öltön térben, időben vagy a résztvevők számát tekintve, lefolyásukban van valami közös, ami az ünnepi időt megkülönbözteti a hétköznapok idejétől. Tény az, hogy a rendkívüli alkalmak idejét másképp éljük meg, mint a mindennapokét. Mintha az idő ilyenkor nemcsak egyszerűen „múlna”, hanem mi magunk „mulatnánk”, vagyis mintha az ünnepi kellemes időtöltéssel hatalmunkba kerítenénk és kedvünk szerint szabályoznánk az idő könyörtelenül pontos ritmusát.

Az ünnep fogalmát sokan és sokszor próbálták meghatározni. Nem véletlen, hogy legcélszerűbbnek az idő kategóriájával való definiálás tűnik. Mircea Eliade, a neves román etnológus a hagyományos ünneptípust tanulmányozva a „szent idő — profán idő” kategóriapárt használja. A szent idő az ünnepek ideje, melyben az ember az ünnep rítusával újraéli a „kezdeteket”. Az akkori felfogás szerint az idő ciklikus, körkörös folyamat, amelyben a hétköznapi—profán—időből kiemelkedik az ünnepek szent ideje, újból és újból lehetőséget nyújtva a kezdetekhez való visszatéréshez.

A mai ember időfelfogása s ennek megfelelően ünnepi gyakorlata is megváltozott. Az idő nem ciklikus körforgás többé, hanem lineáris, visszafordíthatatlan folyamat, amelyben az ünnep sem ismétlődés már, hanem mérföldkő az idő megállíthatatlan folyamatában. Az ünnepi időt azonban ma is másképp éljük meg, mint a hétköznapit, s ezt leginkább az emberi

kapcsolatok ünnepi működése

síkján lehet tetten érni. Mivel az ünnep elsősorban közösségben végbemenő, azt létre is hozó és erősítő aktus, rendkívüli lehetőséget kínál mindennapi kapcsolatvilágunk kusza hálójának vizsgálatára. Az egyén igen gyakran épp az ünnep alkalmával mérettetik meg a közösség előtt, ekkor válik a közösség meghatározott helyzetű tagjává. Ezt tudja az egyén is, és igyekszik úgy viselkedni, hogy megfeleljen az elvárásoknak, akár fő— vagy mellékszereplője, akár jelentéktelenebb résztvevője az ünnepi alkalomnak.

Az ünnep idején egymáshoz való viszonyulásunkban figyelmesebbek és ráérősebbek vagyunk, mint máskor. Jobban figyelünk egymásra — az ünnepi alkalom több időt és lehetőséget nyújt erre —, az öltözködéstől a gesztusokig mindent szemügyre veszünk és értékelünk, s egymás ünnepi viselkedésének összetevőit az egymáshoz való viszonyulás bonyolult szövevényében vizsgáljuk. Az ünnep terében az egyének találkoznak egymással. Akadnak olyanok, akik akár naponta keresztezik valamilyen formában egymás útját, de olyanok is, akik csak ezeken a ritka alkalmakon találkoznak. Kapcsolatuk lehet egészen közeli és régi keletű, de lehet teljesen friss, csak az ünnep alkalmával létrejövő. Bármilyen legyen is a kapcsolat minősége, a kiemelt helyzet erősebb megvilágításba helyezi azt, s az egyén érzi, hogy minden tette, mozdulata a ráfigyelő pillantások keresztútjében történik, ugyanakkor

ő is szemrevételezi a többieket. Ez a több síkon folyó ambivalens játék nem mindig megy gördülékenyen. Gyakran előfordul, hogy hibázunk: nem a megfelelő módon üdvözlünk valakit, nem dícsérjük meg új ruháját vagy még újabb frizuráját, túlságosan hangosak vagy éppenséggel visszafogottak vagyunk, egyszerűen vétünk az ünnepi viselkedés valamilyen szabálya ellen. Az egyénekre egyenként más és más szerep hárul az ünnepi viselkedés bonyolult rendszerében — gondoljunk például a lakodalomra, ahol az ünnepi szertartás előírásainak nem is mindig könnyű megfelelni, az ünneplő közösség pedig minden vétséget, eltérést észrevesz és számontart.

Az ünneplő közösség nemcsak az ünnepi eseményhez való viszonyulás szemszögéből figyeli meg az egyént. Mérlegre teszi a többiekhez fűződő kapcsolataink megnyilvánulási formáit is, és azokból messzemenő következtetéseket von le életkori, társadalmi helyzetében bekövetkezett változásaira vonatkozóan. Ha egy rég nem látott személy a róla megőrzött kollektív emlékképhez viszonyítva sokkal felszabadultabban, fesztelenebbül vagy kimondottan fölényesen viselkedik, feltételezhető, hogy társadalmi helyzetében pozitív változás történt, tehát megengedhet magának a közösség előtt, akár tekintélyes személyekkel szemben is fesztelenebb, bizalmaskodóbb gesztusokat. A kapcsolatok működtetése

hírt ad

a jelenlevőknek. A közösség tagjai látják ezt, értelmezik és ösztönösen tudják már azt is, hogy az illetőhöz fűződő személyes kapcsolataik milyen jellegű módosításokat követelnek meg.

Az ünnepi idő szegmentálását nem a hétköznapiak ritmusa szabja meg, hanem az ünnep forgatókönyve. A forgatókönyv által előírt mozzanatok lehetnek egészen szigorúak és pontosak, más típusú ünnepeknél megengedhetnek bizonyos fokú lazaságot, de mindenképpen előírják azokat a szabályszerűségeket, amelyeket az ünneplő közösségnek be kell tartania.

Az ünnepi idő annak „telik jól”, aki ismeri a forgatókönyv szabályait. Ezeknek a szabályoknak a nagy része pontosan a kapcsolatok építésének és fenntartásának a mikéntjére vonatkozik. Aki mindezt jól tudja, az egyaránt lehet főszereplő vagy szemlélő, a lényeg az, hogy tisztában legyen az előírásokkal, tudja, hogy mit kell tennie, mikor mit várnak tőle a közösség tagjai. A lakodalomnak sem szereplői, sem aktív szemlélői nem kerülhetnek kellemtelen helyzetbe, ha ismerik a szerepüknek megfelelő ünnepi viselkedés szabályait. A ritualizált viselkedés kapcsolathálójában mindenkinek kölcsönösen megerősödik biztonságérzete, és utólag is jólesően, saját helyzetében megerősítve emlékezhet vissza az ünnepi eseményre. Ugyanakkor nemcsak önnön megítélésében, hanem a közösség megnyugtató visszajelzéseiben is szemlélheti önmagát.

Ilyenformán az ünnepi idő átsugárzik a jövő nem kimondottan ünnepi jellegű pillanataira is. Az ünnep minden résztvevője utólag megbeszélheti mindazt, ami lezajlott, ezzel mintegy megerősítve, vagy akár korrigálva is ahol szükséges az egyének bonyolult kapcsolathálóját. És mivel az ünnep nagyon gyakran kieszközöl, de legalábbis nyugtáz valamit, a kapcsolatok szövetebe új szálként szövődik be maga az ünnep eredménye. A lakodalomnál maradvá: az ünnepi esemény szentesítette két személy házasságkötését, és ez az új kapcsolat az egymást ismerők kapcsolathálózatába szövődve az egyének egymáshoz való viszonyulásának sok új formáját alakítja ki.

Mi történik azokkal, akik úgy kerülnek be az ünnepi esemény forgatagába, hogy

nem tudnak kapcsolatokat működtetni,

akik nem ismerik a kapcsolatépítés szabályait? Előfordulhat, hogy ezeknek már „nem telik az idő” olyan jól. Lesznek üresjáratok, kitöltetlen idődarabok, amikor az illetők unatkoznak, vagy egyenesen kellemetlenül érzik magukat, nem tudva, hogy mihez kezdjenek, mivel töltsék ki a rendelkezésükre álló időt. Az egyén, ha ebbe a visszás helyzetbe kerül, feleslegesnek érzi magát, hisz látja, hogy a környezetében mindenki beilleszkedik az adott tér és idő kereteibe, ő pedig nem találja meg a helyét. A kellemetlen érzést még az is növeli, hogy az egyén, magán érezve az ünneplő közösség figyelő tekintetét, még inkább tudatára ébred fölöslegességének, mások megítélésében hatványozottan érezve azt. Ebben a helyzetben megteheti azt, hogy ügyeskedve rájátszik a kívülálló szerepére, aki objektív okok miatt nem ismerheti az ünnepi viselkedés szabályait: nem idevaló, idegen, talán távoli rokon. Ha a közösség már eleve ezt tételezte fel róla, nem is kell semmit tennie, csupán megmaradnia az idegen szerepében, akitől nem is várható el a szabályok ismerete. De ha mégsem annyira idegen — mondjuk nem túl rég szakadt el az illető közösségtől — és a szabályokat ismernie kellene, az ünnepi közösség megítélése elég negatív színezetű lesz. Ha pedig valóban idegen, és mégis mindenképpen megpróbálkozik a beilleszkedéssel, viselkedése árnyalatnyi, alig érzékelhető gesztusokkal csúszik el a jó vagy a rossz irányba. A próbálkozó egyén is csak finom megérzéssel reagálhatja le a többiek megítélését, vagyis azt, hogy jó vagy rossz néven veszik—e ünnepre hangolódo igyekezetét.

A fentebb említett példák — a jó és a szabályszegő változatok egyaránt — jól érzékeltetik a kapcsolathálók központi szerepét az egyes események szerveződésében. A hétköznapi eseményekben a kapcsolatok nem annyira ritualizáltak, mint az ünnepi idő eseményeiben, ez az utóbbi változat viszont arra figyelmeztet, hogy a kapcsolathálók szerepére minden beszédesemény elemzésekor figyelni kell.

Bodó Julianna

EGY TRÉFÁS SZÓPÁRBAJ

A szópárbajoknak több formája ismert, a burkolt csipkelődéstől egészen a vetélkedő gyalázkodásig. Szópárbajokban a szó támad, s a támadás eredménye egyik oldalon a nyelvi diadal, másik oldalon a vereség. Sok kutató elemezte már, hogy mire megy ki ez a játék, s bár az idevágó szakirodalom a szélesebb olvasóközönség előtt ismeretlen, mégis rendelkezünk egy általánosan elfogadott magyarázattal. Irodalomórákon megtanultuk, hogy a nyelvi diadal a rátermettség, az életrevalóság, a csavaros ész birtoklásának a jele, s ez általában egy—egy etnikumot, tájegységet jellemez. Ez a mindennapi magyarázat azonban csak a jópofaságra figyel, s így a szópárbajok agresszív jellege és szerepköre is homályban marad. A következőkben arra szeretnénk példát felhozni, hogy a tréfálni tudás nem csupán etnikus dísz, hanem a mindennapi élet velejárója is.

A helyszín: az ingázókat hazaszállító korareggeli autóbusz, amellyel férfiak, nők, idősök és fiatalok utaznak. Mindannyian egyfalusiak, öltözetükről, mozdulataikról ismerik egymást. Mindenki tudja a másiról, hogy hol dolgozik, mennyit keres, otthon hogyan él, milyen ember stb.

A buszban kevés szék és sok állóhely van, ezért sajátos ülésrend alakult ki: aki előbb felült és helyet kapott, kötelességének érzi, hogy valamelyik rokonát, ismerősét, munkatársát a saját székére még leültesse. Ezt úgy oldja meg, hogy az ülésen jól hátrahúzódik, kissé oldalt fordul, lábait szétterpeszti, és az így felszabaduló széksarokra még egy személy leülhet. Mindenféle párosítást láttam már, kivéve egyet: idős férfit idős asszonnal. Ezek az együttes leülések nyilván nem mentesek a tréfás megjegyzésektől.

Ezen a reggelen többen is állnak, köztük idős asszonyok. Az egyik fiatalember (20 év körüli lehet), miközben látványosan hátrahúzódik a székén és kifele fordulva felszabadítja az ülés egynegyedét, jó hangosan odaszól az előtte álló hatvan év körüli asszonynak: „Jöjjön Magda néni, üljön le ide a hegyire!”

A hangosra sikerült kijelentésre mindenki odafordul, a pillanat töredéke alatt felméri a helyzetet, a szereplőket, s egyszerre tör ki a kacagás. A fiatalember ártatlan képet vág, de élvezzi a diadalt. Félmondatokat, rövid megjegyzéseket hallani mindenfelől, ahogyan a jelenlévők leereagálják az eseményt. Az asszonyon látszik, hogy szívesen válaszolna valamit, de az általános nevetés közepette úgysem hallatszana. Mint később kiderült, szándékosan várt a válaszzal, mert — akárcsak a fiatalember — ő is éles hangon mondja: „Mert én nem a hegyre ülök, hanem a székre!” s azzal leül a felkínált helyre.

Kijelentésére még egy nevetéshullám következik, de ez már sokkal erőtlenebb, mint az előbbi, néhányan újból megjegyzéseket tesznek. A fiatalember sem állja meg szó nélkül, s kissé halkabban, de azért hallhatóan hozzászól: „Hát én nem is azt mondtam...” Többen is nézik őket, várva a folytatást, de az asszony elfogadja a vert helyzetet, a további megjegyzésektől tartva nem mond semmit.

Ebben a tréfás eseményben sokkal körmönfontabban jelentkezik az agresszió, mint a nyilvános vetélkedésben. Ez utóbbiakban ugyanis a megtámadott félnek lehetősége van viszonttámadni, míg az itt bemutatott eseményben a fiatalember kijelentését követő kacagás elsöpri az idős asszony minden támadási esélyét. Válaszolhat ugyan, de csak a nevetés után, és ez a válasz már csak egyféle mentegetőzés lehet. Ő ebben a szópárbajban vereséget szenvedett, mielőtt megszólalhatott volna, s utólagos igyekezete legfeljebb enyhíti a vereséget. Nem tudja meg nem történtté tenni azt, hogy neki „jól odamondtak”. Nyilván nem várt egy ilyen támadást, sőt, a falu kommunikációs szabályai szerint erre nem is kellett volna sor kerülnön, hiszen ő a fiatalember szemében „idős asszony”, akivel a tisztelet hangján kell beszélni. Ha köztük egyáltalán kapcsolat alakul ki — mivel nem rokonok, nem szomszédok — akkor az a kölcsönös tisztelet alapján kellene lejátszódjon. Ha mindez így van, akkor a megszokott viselkedést felborító, agresszív szópárbajnak valamilyen oka kellett hogy legyen. Lássuk, mit akart elérni a fiatalember a humorba bújtatott támadással.

A leülésre való biztatás szexuális célzásai minden jelenlévő számára nyilvánvalóak. Ezt két dolog is biztosítja, egyrészt a már említett kettős leülések szokatlan testhelyzete, másrészt a kijelentésben levő metaforikus csúsztatás (a szék sarka helyett a szék hegye). Az esemény résztvevői azt is tudják, hogy egy fiatal nem tehet ilyen célzásokat egy idős asszonynak, s ha mégis ezt teszi, akkor ez arra utal, hogy mindkét félnek változóban van a falu világában elfoglalt helye. Ennek az utóbbi kijelentésnek a megvilágítására tegyünk egy kis kitérőt.

Minden személyt jellemez egy úgynevezett saját kommunikációs tér, amely magába foglalja az illetőnek másokkal való kapcsolatait, valamint e kapcsolatok lejátszásának módját. Azt, hogy kivel és hogyan kerül kapcsolatba a beszéd, a viselkedés, az öltözet, a gesztusok stb. síkján. A saját kommunikációs tér egyik fontos jellemzője az, hogy naponta

kell fenntartanunk, éltetnünk, és ez a folytonos kommunikatív viselkedés nem egyéb, mint önazonosságunk (identitásunk) megteremtése és életben tartása azon a közösségen belül, amelyhez tartozunk. Nagyon kényesek vagyunk arra, hogy mások mennyiben tartják tiszteletben saját kommunikációs terünk határait! Egy—egy túl bizalmas köszönést vagy megszólítást rögtön támadásnak fogunk fel, mert úgy érezzük, hogy az illető nem annak vesz bennünket, aminek tartjuk magunkat. Mindennapi viselkedésünkben azonban nem csupán a saját kommunikációs tér védelmével vagyunk elfoglalva, hanem néha annak kitágításával is. Ez pedig mindig támadással (agresszióval) jár, hiszen saját kommunikációs területet csak mások tereinek módosításával változtathatjuk meg. Ha például egy fiatal „felölttes” köszönésre akar áttérni, akkor ezt csak a felnőtt fél beleegyezésével teheti meg. Eddig alárendelt helyzetben volt, ettől kezdve azonban az ő jelenlétében a felnőttek módosítják saját kommunikációs területet, beengedve körükbe egy újabb egyenrangú partnert. Ez a térhódítás azonban nem megy mindig ilyen könnyen. Mert mi lesz akkor, ha az egyik fél tágítani kívánja kommunikációs terét, viszont a másik fél nem akar engedni? A megoldás csak egy lehet: aki saját kommunikációs terén változtatni óhajt, az az élet szimbolikus síkján „támadásra” kényszerül.

Az előbbieken bemutatott eseményben is ilyen térbővítési kísérletnek voltunk tanúi. Kívülről nézve ez a szóváltás éretlen játék, valójában pedig játékos mezbe bújtatott komoly viselkedés. A leülésre biztató kijelentést megtehetette volna bármely középkorú, vagy idősebb házasság. Hasonló korú és státusú személyek között elfogadott ez a fajta tréfalkozás. Az esemény főszereplője is ebbe a körbe kíván belépni, ő is férfinak érzi/tudja magát, és ezt az új azonosságtudatát próbálja a környezetével elfogadtatni, amikor az idős asszonyt inzultálja. Kísérlete pengeélen tancoló játék, mert nem lehet tudni, hogy miképpen fogadják. Ő maga is érzi, hogy esetleg kemény szidást, rendreutasítást kaphat, s kísérlete akár komoly haragot is eredményezhet. Ezért igyekszik kevésbé veszélyes ellenfelet kiválasztani: olyan asszonyt szólít meg, aki már idősebb, tudva azt, hogy a nagyon idős, „társadalmi súlyukat elveszített öregekre” bármit lehet mondani. A megszólított tehát két okból sem mer keményen fellépni a számára nagyon is sértő kijelentés ellen. Egyrészt mert érzi/tudja, hogy a fiatalember társadalmi rangja maholnap megengedi részére az ilyen kijelentéseket, és ezért vele szemben a kommunikációs tér határait összébb kell vonni. Másrészt pedig tudja azt is, hogy neki maholnap már bárki tehet hasonló célzásokat, vagyis: személyes kommunikációs terét nem csupán a fiatalember, hanem a közösség minden tagja vonatkozásában szűkítenie kell.

Mindez le sem játszódhatna, ha csupán ketten volnának, s ha mégis megtörténik, akkor játéknak minősülne. A szópárbaj komolyságát a jelen lévő közönség határozza meg. Mindkét fél figyelme a „karzatra irányul”, és az lesz a győztes, akinek a hallgatóság igazat ad. Jelen esetben a fiatalember győz, akiben a mindent elsöprő kacagás megerősíti azt az érzést, hogy helyes úton jár azonosságtudata alakításában. A vesztes pedig az idős asszony, aki kénytelen elfogadni a kacagásba sűrűsödő közösségi üzenetet: a saját kommunikációs terének határait összébb kell vonnia. A játékba bújtatott agresszív gesztus nem jele a személyes kommunikációs terek módosulásainak, hanem maga a változás tényleges megtörténe. S mint ilyen — legalábbis a kutató számára — a közösség működésének egyik ritkán tapasztalható megnyilatkozása.

Biró A. Zoltán

A LELÁTÓK „NYELVE”

A váratlan összekapcsolások rendszerint mehökkentenek. Még nagyobb megütöztetést keltenek bennünk akkor, ha kénytelenek vagyunk beismerni, hogy a szóban forgó különös elem mindennapi életünk szerves tartozéka, csak éppen eddig nem figyeltünk fel rá. Valahogy így vagyunk a „játékos agresszió” jelenséggel is. Ha ezt a kijelentést halljuk, első pillanatban a egerrel játszadozó macska jut eszünkbe, kissé jobban elgondolkozva talán más példák is, de kizárólag az állatvilágból. Ha viszont valaki azt állítja, hogy mindezt mi magunk is gyakran műveljük, akkor kissé elcsodálkozunk. Holott — nincs ebben semmi túlzás! A nyilvánosság előtt folyó, rituális mezbe bújtatott játékos ellenségeskedés korántsem ritka jelenség. Ha valakit ki kell gúnyolni, ha egy játékos szópárbajban állást kell foglalni, ha valakin alaposan el kell verni a port, akkor mindannyian szívesen játszunk a „macska” szerepét, csak éppen legyen kezügyben egy „eger”. Néha azonban az ilyen eseményekből kimarad a játékos elem...

„...a vesztes csapat szurkolói át akarták tömi a rendőrkordont: 40 sebesült, közülük 12 kórházi ápolásra szorult. A vesztes történetesen a Liverpool csapata volt, amelynek szurkolói négy évvel ezelőtt kiváltották a brüsszeli vérengzést. A londoni lelátón ott ült a UEFA elnöke is. Az angol klubok ismételten kérik visszakapni jogukat az európai kupatornákra való részvételhez, de úgy tűnik, eltiltásuk tovább fog tartani, mint Napóleon kontinentális zárata ” (Szász János: Napló '88, A Hét, 1988/22.)

A futball—huliganizmus furcsa, az egykor világhírnévnek örvendő angol sportszellemmel nehezen összeegyeztethető, de mindenképpen előkelő helyet elfoglaló jelensége a második világháború utáni angliai rendellenességeknek. Ennek a nagyon is rendhagyó jelenségnek a vizsgálatára a szociálpszichológia egyik legrendhagyóbb iránya vállalkozott, az úgynevezett ethogeny. A ethogeny a szociálpszichológia pozitivisták kutatási modelljeit és magyarázó sémáit megkérdőjelezve, azok kritikájaként alakult ki. A külső megfigyelő életidegennek vélt kutatási modelljét használhatatlannak tartva egyfajta

belső kutatási modell

kialakítását kísérelte meg, amely alkalmasabb az események megértésére és a szociális cselekvés magyarázatára. Az ethogenikus kutatók úgy remélik, hogy a társadalmi cselekvések forráskörülményeit is sikerül felderíteni a szociális epizódok résztvevőinek beszámolóinak alapján. A beszámolók személyes magyarázatai a történeteknek; a szereplők arról is tudósítanak, milyen szabályok, konvenciók szabályozzák azt a mikrovilágot, melyhez tartoznak, személyes világlátásukon és a dolgok személyes jelentésén kívül a mögöttük álló szociális kontextusról is képet adnak. A terepkutatást eleve hosszú távon képzelik el, ezzel a szubjektivizmus veszélyét, a beszámolók torzító lehetőségét szeretnék elkerülni.

Az ethogenikus irányzat első nagy „kirukkolása” az anarchia kirobbanásának szabályszerűségeit próbálja bemutatni az ifjúság zártabb mikrorétegeiben: az iskolai rendbontók és a lelátók anarchiatertetőinek világát vizsgálja. Az iskolai rendbontók világának vizsgálata tulajdonképpen nem nyújt lehetőséget az ethogeny szemléleti bázisának teljes érvényesítésére, ugyanis a történés—mozaikokat csak utólag, a résztvevők beszámolóiból rakjuk össze — de: ezek a résztvevők nem kutatói a jelenségnek, beszámolóik sok szempontból ellenőrizhetetlenek. A futballőrültek világát vizsgáló szociálpszichológus már ma-

ga is ott van a rendbontók között, beszámolóinak esetleges tévedéseit pedig rejtett filmkamerák által regisztrált történésorok ismételt áttekintése korrigálhatja.

Olyan társadalmi rétegből kerülnek ki a vizsgált ifjú futballrajongók, melyekről a Bernstein—féle szociolingvisztika megállapításai ma már tudományos közhelyeknek számítanak: korlátozott nyelvi kóddal rendelkeznek a világ és önmaguk értelmezésében — ez pedig az oksági összefüggések leegyszerűsítéséhez, redukált szellemi horizontozhoz vezet. Az ethogeny megkérdőjelezi a fenti megállapításokat; csakis a külső szemlélő észleleteit tükrözik, torzítják a valóságot. Nyilvánvaló, hogy mikor például egy középosztálybeli újságíró meginterjúvol egy utcasarki fiút, erőtlenséggel, hatástalan, szinte értelmetlen mindkét fél számára a másik beszéde, nem értik, illetve kölcsönösen félreértik egymást. Két kultúra áll szemben egymással; képtelenek egymás „felségvízeibe behajózni” — de: ez nem bizonyíték a korlátozott nyelvi kód megállapítására. Az ethogenikusok által vizsgált fiatalok „képesek arra, hogy differenciáltan értelmezzék és kommentálják helyzetüket, akcióikat”. A Bernstein—féle megállapításokkal vitába szállva talán inkább úgy fogalmazhatnánk, hogy a vizsgált szubkultúra egyébként differenciált, rugalmas nyelvi kódja úgy válik meghatározójává az őt létrehozó közösségnek, hogy egyúttal lehetőséget teremt a külvilágtól való elzárkózásra. „A homályosság, a nyelvi ködösség társadalmi képződmény, az ellenállás eszköze. A homályosságot a beszéd előli elzárkózással érik el, amelynek következtében az aktuális beszéd a korlátozott nyelvi kód látszatát kelti”.

A vizsgált mikrovilág meghatározói: saját élettér, öltözet, viselkedési szabályok, nyelvi kifejezőmód.

A kutató elméletileg tudja mindezt, vizsgálata számára azonban ez csak a kiinduló hipotézis. Ő maga is megpróbál belépni ebbe az élettérbe, igyekszik használni az öltözetbeli és viselkedésbeli kellékeket ahhoz, hogy számára

a mikrovilág kiépülése

leírható legyen. Lépésről lépésre követi az eseményt, hogy feltárhassa a kiépülés legfontosabb szabályszerűségeit: a térrel és idővel való bánásmódot, a szerepek megoszlását és időbeli változását, az esemény „nyelvének” elemeit, illetve ez utóbbiak egymáshoz való illeszkedését. Mind a módszer, mind pedig az így kapott eredmény meglepőnek számít. Ezúttal csupán néhány részeredmény jelzésére vállalkozhatom.

A saját terület szimbolikus jelentőséggel felruházott része a lelátónak. Az öltözet nemcsak a saját tábor elkülönítését, de ezen belül a korosztályok és szerepek megoszlását is jelzi. A szerepek megoszlása szinte klasszikus sémát mutat (akár hazai lelátóink szerepkör—megoszlásával is egybevethető); feladatkörök: feltűnéseltetés, tréfacsinálás; köznapi aktusok váratlan és gyors kivitelezése; a csoport utazásainak, megjelenéseinek, közös akcióinak megszervezése; hangulatteremtés, jeladás, gúnydalok vezérlése. Az „aggrovezető” tisztje, hogy „átfogja az egész csoportot s mindenkinél hívebben őrizze a végbement szociális kategorizáció eme rituális és szimbolikus formáját, eszközét és terepét: az aggroterritóriumot, a csoporttagság kritériumait és az együttlét, a közös akciók szabályait”.

Az ethogeny témaválasztása, a kutatás tárgyának körülhatárolása ma, mintegy tíz évvel az indulás után is nagyon aktuális a szigetországban: a ritualizált társadalmi ellenségeskedés, az anarchia kibontakozása, az agresszivitás és az anarchia kapcsolata az ifjúság zártabb mikrorétegeiben. A vizsgált mikrovilág különbözik a fiatalok világától. Ebben a világban az agresszív cselekedeteknek nem vagy alig jut szerep, helyettük a „szim-

bolikus jelentőségű kvázi—agresszív aktusoknak van elsőrendű szerepe”. Elsősorban verbális és mozgásos szertartások, polgárpukkasztó rítusok, az ellenfél kihívása, kigúnyolása nem veszélyeztetik az emberéletet; verbális szinten, szavakban úgy tesz, „mintha” veszélyeztetnék. A verbális és mozgásos megnyilvánulásokat, akárcsak az öltözéket vagy a csoport tagjainak a lelátón való elhelyezkedési rendjét szigorú szabályok korlátozzák. A bátorság, az erőfitogtatás férfias szertartásai úgy zajlanak le, hogy az érdekesség, az izgalom hangulata fokozódjék, viszont meghatározott módja van nemcsak az ellenséges tábor kihívásának, de annak is, ahogyan abba kell hagyni, ahogyan vissza kell vonulni. Vannak olyan kihívások, melyekre illik gyilkost kiáltani, illik rárohanni az ellenfélre; de a társaknak illik visszafogni, saját táborába visszavezetni az illetőt, mielőtt még tettelegességre kerül sor. A szabályok legfontosabbika tehát a „mintha” — agresszivitás. Ezek a fiatalok nem tartoznak még a bűnöző futball—huligánok közé, de az anarchikus megmozdulások intenzitásának fokozódása esetleg a komolyabb deviáns viselkedések irányába mozdíthatja el magatartásukat; a verbális agressziót, a „mintha”—cselekvést csak egy hajszál választja el a valódi agressziótól, a bűnöző cselekvéstől.

A hetvenes évek végén sikerült a szociálpszichológia szigetországi megújítóinak meglehetősen pontosan körvonalazni az „anarchia szabályszerűségeit”, biztos kézzel feltérképezni a verbális kommunikációban, a „mintha”—cselekvésekben kifejeződő elkülönítő—elzáró határát ezeknek az ifjúsági mikroközösségeknek. A nyolcvanas évek végére időszerű lenne megállapítani a határ törvénytelen átlépésének nemcsak szabályszerűségeit, de az illegális határátlépés megakadályozásának módját, lehetőségeit is, különben a bevezetőben idézett újsághír igaznak bizonyul: az angol klubok eltiltása az európai kupatornákról „tovább fog tartani, mint Napóleon kontinentális zárata”.

Túros Endre

SZIMBOLIKUS KOMMUNIKÁCIÓNK

Hazai sajtónk lapjain gyakran vita folyik tudományos vagy művelődési kérdések körül. Első látásra úgy tűnhet, hogy a vitázók veszekednek egymással, valami nincs rendben körülöttük. Azt is gondolhatnánk, hogy teljesen véletlenszerűen felmerül egy téma és akörül „csetepaté” alakul ki, mindez másképp is kibontakozhatna, mint ahogy éppen kibontakozik. Ha mélyebben

elemezzük a vitát mint beszédeseményt,

akkor kiderül, hogy e kommunikáció háttérében közösségek állnak, mögötte egy sajátos társadalmi gyakorlat húzódik meg. E gyakorlat „szereplői” személyességükön túl és azzal együtt jól meghatározott „táborok” tagjai, sajátos státusuk, társadalmi helyzetük, ennek megfelelő specifikus látás— és gondolkodásmódjuk, kultúrájuk van.

Felfigyeltem egy ilyen vita—eseményre, de éppen, mert lényegtelen, hogy személy szerint kik vettek részt benne, nem térek ki a részletekre. Szabályszerűségeket vélek felfedezni abban a gyakorlatban, ami tulajdonképpen nem is a vita soraiban, szövegeiben nyilvánult meg, hanem abban, ami a vitán innen és túl van, s ami a vitánál jóval szélesebb körű, átfogóbb kulturális jelenség.

Közhelyszámba megy, hogy az egyén világrajövetele és felnőtté válása egy adott kultúrába való beleszületés és belenevelkedés folyamata (is), egy sajátos látás—, gondolkodás— és viselkedésmód átöröklése és elsajátítása. Az egyén környezetéhez, az itt levő más személyekhez képest határozza meg önmagát, úgy alakítja ki képét saját magáról, ezáltal keres és talál magának helyet, így illeszkedik be egy csoportosulásokból álló hálózatba.

Ez mindennapi jelenség. Egyén és kultúra „találkozásának” most egy speciális formájára térek ki: arra, amikor egy főiskolát végzett fiatal vidékre kerül, ott a megélhetését biztosító munkáján kívül valamilyen kutató— vagy alkotótevékenységbe kezd, és ezzel feltehetően be kíván kapcsolódni a „magas” kultúra vérkeringésébe. Mi történhet vele? Szenvedélyesen végezheti munkáját, a sajtóban tanulmányokat közölhet, teszi, amit tennie kell és amit tud — mindezzel azonban csak abban az esetben válhat a kulturális élet részévé, ha felfigyelnek rá, ha tevékenységét valamiképpen leereagálják. Ennek a jelenségnek az empirikus megfigyeléséből leszűrhető a kulturális életben való részvétel egyik törvényszerűsége: egy intézményen kívül álló, munkájában egy tágabb értelmiségi közösség támogatását nem élvező egyén

csak akkor kerül be a „körforgásba”,

ha valaki vagy valakik, akik már „benne vannak”, és ennél fogva illetékesnek tekintődnek, felkarolják őt. Be kell indulnia tehát egyfajta kommunikációnak, interakciónak a „szakmai testület” és az ezen kívül álló között. Az utóbbi a dolgot végzi; az előbbi megítéli, hogy szükség van—e arra, amit amaz csinál, és ha úgy dönt, hogy igen, akkor megkezdődik a beavatási rítus. Ami ezután történik, az már annyira a maga szabályszerűségeit követő önálló gyakorlat, hogy szinte függetlenedik attól a személytől, akiről ténylegesen szó van. Az illetékesektől függ, hogy milyen tőkét kovácsolnak az ő munkájából. Természetesen ehhez elsősorban arra van szükség, hogy ez a tevékenység valamiféle űrt, hiányt pótoljon. Legalábbis, akik ítékezhetnek, azok úgy ítélik meg, hogy most éppen ez „kell”. Ha megtörténik a találkozás az adott tevékenység és a kulturális életben létező hiány között, akkor beindul az előbbi körül egy szimbolikus tőkét termelő folyamat. Ennek egyik látható jele, hogy a sajtóban írni, illetve fontos körökben beszélni kezdenek róla. A főszereplők ezután azok lesznek, akik ezeket a beszélgetéseket folytatják: pusztán kimondással konstruálják az adottat, láttatnak és elhitetnek, szentesítenek s meggyőznek, egy szimbolikus világot építenek ki. Nem más ez, mint egy sajátos valóságépítés, amelynek keretében mindannak, amit a megítélendő, elfogadtatandó személy tesz, szimbolikus jelentőséget tulajdonítanak. Ez olyan nyelvi fordulatokban jut kifejezésre, mint például: az önfeláldozó értelmiségi vidéken vagy nemes, fontos feladatoknak tesz eleget, vagy munkája vállalás, vagy gratulálunk, hogy hősként kiáll stb. Mindez elsőrendű fontosságúvá lép elő, és már—már helyettesíti magát a tevékenységet. Nem emezt kell megítélni, ezt nem is szabad, hanem azt kell benne értékelni, hogy egyáltalán van, és létével lehetővé teszi a fenti szövegek forgalmazását; szimbólummá válhat, olyan jelképpé, amit mutogatni kell, mert éppen erre van szükség. Ennek a

szimbolikus kommunikációnak

a funkciója az, hogy a „hozzáértők” érték— és normarendszerét mindenkivel elfogadtassa, védje azokkal szemben, akik ezt megkérdőjelezzik. S hogy szerepének eleget tegyen, ez

a fajta kommunikáció erősen ritualizált, mereven előírt formulákhoz folyamodik. Ezek révén az értékelés rendjével helyettesíti a történések világát, és ezáltal újratermeli a kulturális rendet. Akik mindezt irányítják, valamit mindig nyernek: hírt adnak valakiről vagy valamiről, de úgy, hogy ebbe belevetítik a maguk érzelmeit, kiélik saját vágyaikat, eljátszzák a támogató gesztusát.

Miután a szóban forgó értelmiségi tevékenysége nyilvánosságot kap, és ezzel integrálódik a kulturális életbe, önmeghatározásának részeként kialakul társadalmi azonosságérzete: lereagálva a tevékenységéről jövő visszajelzéseket, legjobb tudása szerint úgy tekinti magát, mint egy bizonyos csoport tagját. Őt elfogadták, kategorizálták, besorolták egy „táborba”, megteremtették és meghatározták a kultúrában elfoglalt helyét. Ezentúl ő egy bizonyos pozíciót foglal el, számítanak rá, ez pedig a továbbiakban meghatározza azt, mit mondhat, hogyan viselkedhet.

Címkével látták el,

ami mutatja, hogy milyen közösséghez tartozik, milyen a társadalmi státusa. A tevékenységét hitelesítő visszhang formálja énképét: mások ezt mondják róla, és a felépített szimbolikus világban ő éppen ez: önészlelésére visszahat az, ahogyan őt megítélik. Közte és az őt befogadó, kulturális intézményt, szakmai tekintélyt képviselő személyek között egy kommunikatív cselekvés zajlik le: megegyezésre jutnak a helyzetek értelmezésében, a kialakult egyetértés alapján összehangolják cselekvéseiket. Közös optikájuk alakul ki, amit ezentúl a befogadott személy „lát” vagy „hall”, az annak a csoportnak a normáitól függ, amelynek tagjává vált. Kölcsönösen elismerik, védik, dicsérik egymást, és ezzel fenntartják, átörökítik kiváltságos helyzetüket. Kölcsönösen oltalmazzák kialakult azonosságérzetüket, gyakran úgy, hogy egy közösség tagjaként hangsúlyozzák: ők pozitív értelemben különböznek más közösségektől. Igazukat azzal is erősítik, hogy cáfolják az őket cáfoló, másfajta világlátást képviselők létjogosultságát. Ők tudják, hogy mi a jó, mire van szükség, aki ezzel egyetért, azt befogadják, másoknak legfeljebb „elnézik fiatalságukat”. Ők hordozzák a küldetés ethoszát, és így gyakran szembekerülnek a szakszerűség szempontjait érvényesítőkkal.

Magyari Vincze Enikő

BESZÉDTABUK VÁSÁRA

Egy—egy új munkahely közösségébe való beilleszkedés mindig gondot okoz. Hamar beletanulhatunk ugyan a munkába, utánozhatjuk a többieket, mégis érezzük, hogy a régiéket egy láthatatlan burok védi, és nem tudunk azon átlépni. Ennek a buroknak igen sokféle összetevője van, de a legfontosabb kétségkívül az úgynevezett „házi kommunikáció”. A szavaknak, gesztusoknak, utalásoknak itt teljesen más a jelentése, mint kint a „nagyvilágban”. Különösen akkor van ez így, ha a tagok szemkontaktusokkal és normális hangerővel könnyen befogható térben (például: kis műhely, iroda, udvar) dolgoznak, vagy pedig a munkavégzés olyan, hogy kénytelenek egymásra figyelni (például: állandóan látják egymást, periodikusan találkoznak, „egymás keze alá dolgoznak” stb.).

Erről a burokról sok mindent elárulnak pusztán a szóbeli megnyilatkozások is. Ezek néha igen meglepőek lehetnek. Így például mefigyelhetjük az erotika fogalomkörébe sorolható szavak, gesztusok burjánzását, s nem sokkal maradnak el mögöttük a trágár kifejezések sem. Igen gyakori az a „megoldás”, hogy a munkafolyamatokat, a legfontosabb munkaeszközöket vagy a munka tárgyát akadémiai szótárakból is hiányzó „ízes” szókapcsolatok, fordulatok jelölik. De akad könnyebben kivitelezhető változat is: minden praktikus utasítás vagy kérdés csak trágár szóval társítva forgalmazható. A maga nemében nem kevésbé érdekes az a találékonyságra építő nyelvi gyakorlat sem, amely a munkakörnyezet minden elemét — valamilyen alakbeli, színbeli, funkcióbeli vonás alapján — erotikus fogalmakhoz kívánja kapcsolni. Egyfajta játék ez, amiben a felhívás úgy szól, hogy mindenről mindenkinek „az” jusson eszébe.

Vannak olyan változatok is, amelyekben elmarad a tabunak minősített kifejezések „kísérő” szerepe. Itt a tabunak minősülő témák kerülnek előtérbe. Igen gyakori például az egyébként intimnek érzett és tudott otthoni szexuális életre való nyilvános rákérdezés és visszakérdezés, nemkülönben az egy harmadik személyre irányuló hangos találgatás vagy kommentálás. Ez a beszélés játékos felhangokba van burkolva, a „kényesebb” kifejezéseket rendszerint valamilyen „házi” használatú metafora helyettesíti. Itt a tufa szabad, a nyelvi formák részben gesztusokba, részben pedig alkalmilag gyártott eufemizmusokba vagy utalásokba tömörülnek. A trágár kifejezésekből építkező nyelvhasználatnál éppen fordítva áll a helyzet. Itt egyenesben mondják ki a dolgokat, függetlenül attól, hogy éppen utalnak—e valamire vagy sem. A túlhangsúlyozott, gyakori kimondás a közösség számára „hétköznapivá” változtatja a tiltás alá eső nyelvi formát. Az újonnan érkezett számára persze zavaró mind a témabeli, mind pedig a nyelvhasználatban jelentkező szabadszájúság, és rendszerint hosszú időre van szüksége ahhoz, hogy magától értetődő közvetlenséggel vagy játékos inzultálással kérdezzen rá a munkatársa hálószoatitkaira; megtalálja a személyes terét sértő szavak, gesztusok elleni mozdulatokat vagy replikákat; leküzdjé a trágár szavak kimondásakor érzett esetlenségét vagy undorát. Mindezt persze meg is lehet szokni, és ennek néhány nagyon egyszerű oka van. Nézzük a legkézenfekvőbbeket.

Ha a munkahely fizikai vagy kommunikációs szempontból zárt és a munkatársak nem cserélődnek túlságosan gyakran, akkor ebben a környezetben az egyén előbb—utóbb levetkőzi mindazokat a „kellékeket”, amelyek a „nagyvilágban” egyrészt hirdetik, hogy ő milyen ember, másrészt pedig jelzik az ő személyes és sérthetetlen határait. Csak egy—két példát mondanék erre. Ha utcán vagy idegenek előtt mutatkozunk (tehát a nyilvános térben), akkor öltözetünkkel, hajviseletünkkel, járásunkkal, beszédmódorunkkal és még sok más egyébvel azt hirdetjük, hogy „Én ilyen vagyok!”. Otthon például ezekből sok mindent elhagyunk, mert a családon belül túlságosan is ismerjük egymást ahhoz, hogy másnak tudnánk mutatni magunkat, mint amilyenek valójában vagyunk. Ugyanez áll arra a személyes burokra is, ami szintén ezekből a „kellékekből” áll össze, és ami a nyilvános térben a védettségünket biztosítja. A másik embertől való távolság, a hangerő, a ruha, az érintés helye és erőssége stb. alkotja ezt a védőburkot. Otthon ez a burok is teljesen más. A nyelvészek és az antropológusok sokszor megfigyelték, hogy nem csupán otthon, hanem zárt munkakörnyezetben is rendszerint „felszívódnak” a személy intimitását hordozó „kellékek”, az ember úgymond „lemeztelenedik”. Az ok igen egyszerű. Ha rövid utcai találkozásainkban a parfüm, a fogkrém, a felvillantott szociális mosoly jellemezhet minket, munka közben, zárt környezetben minden átlátszóvá válik és mögöttük meglátható az, ami igazán ránk jellem-

ző. Ha tetszik, ha nem, meg kell mutatnunk önmagunkat. Titkolt rossz szokásainkat éppúgy észreveszik munkatársaink, mint kisebb—nagyobb „fogyatékoságainkat”.

Amikor eltűnnek (jobban mondva feleslegessé válnak) a mindennapi nyilvános kapcsolatokat szabályozó „kellékek”, akkor átmenetileg úgy tűnik, hogy ebben a helyzetben normák, szabályok nincsenek, úgymond mindent szabad. Ez éppúgy érvényes a viselkedésre, mint a beszédre. A „rend” kiiktatása a nyelvhasználat síkján a beszédtabuk és a verbális illendőségek eltűnésével jár. Ezt a jelenséget igen plasztikusan fogalmazza meg Mihail Bahtyin utolsó jegyzeteiben: bizalmas helyzetben a beszélők „...címetteiket úgy érzékelik, mintha azok többé—kevésbé kikerültek volna a társadalmi hierarchia rendjéből, megszabadultak volna nyilvános kötöttségeiktől, mintha — mondhatnók — nem volna társadalmi rangjuk. Ettől a beszéd sajátosan szabadszájú lesz”.

Míndez gyakorlati megfigyelésekkel könnyen igazolható. De egyáltalán nem arról van szó, hogy ezekben a helyzetekben mindent lehet! A beszédtabuk vásárat szabályok korlátozzák! Ha a „nagyvilághoz” viszonyítva úgy tűnik, hogy itt rendellenesség van, az csupán látszat. Ezekben a helyzetekben sem lehet akármit mondani, de ugyanakkor nem lehet valamit nem mondani. A normák, szabályok világából való kilépés, a „kellékek” lebontása csakis akkor átékelhető, ha ez a kisvilág az őrizetlenül hagyott kiskapukon szabadon beáramló beszédtabukból saját külön nyelvet, viselkedési szabályrendszert alakít ki magának. Ez állhat csupa finoman rejtett erotikus utalásokból vagy fűszerezett trágár kifejezésekből, a lényeg nem a köznapi nyelvhasználattól való eltérése, hanem a szokatlan, a külvilág szemében deviáns nyelvhasználat belső szerveztségében van. Ez az utóbbi az, amit a kívülről érkezett ember átléphetetlen burokként észlel, és mindaddig nem tud belépni a mögötte meghúzódó világba, amíg mindennapi gyakorlatával ő maga is nem kezdi építeni/újrafogalmazni azt. Amikor ennek a szabályrendszernek ő maga is alkotója, éltetője lesz, akkor megszűnnek beilleszkedési gondjai. Mindezzel korántsem azt akarom mondani, hogy az ilyen típusú nyelvhasználatot üdvözlőnk kellene, de azt igen, hogy az „illetlen”, „csúnya” beszéd mögött nem csupán az elítélendő magatartást kell látnunk, hanem a kényserhelyzetre adott természetes reakciót is. Erről pedig írhatunk, hiszen a beszédtabukról való beszélés nincs miért maga is tabu legyen.

Biró A. Zoltán